

KAMBİSENANIN İLK ORTA ƏSR ALBAN MƏBƏDLƏRİ**Taleh Vasif oğlu Əliyev**

Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, AMEA

E-mail: taleh.ali@mail.ru

Məqalədə Qafqaz Albanyasının Kambisena əyalətinin ərazisində yerləşən ilk orta əsrlərə aid xristian məbədlərindən bəhs olunur. İlk dəfə olaraq burada Kambisena məbədləri sistemli tədqiqata cəlb olunur, Zərnə, Taxtalı, Kilsəhənd, Alban qala və digər məbədlər ilk dəfə tarixi-arxeoloji baxımdan tədqiqata cəlb olunur. Həmin abidələrin planları son tədqiqatların nəticəsidir. Məqalədə, həmçinin, Mingəçevir, Ləkit Dairəvi alban məbədi, Ləkit Kötüklü Yeddi kilsə, Alatəmir, Baş Göynük, Marallıq, Qaxbaş, Ləkit-Malax, Pipan, Armatay, Pəriqala, Qum kimi alban məbədləri elmi baxımdan araşdırılır. Tədqiqatlar məbədlərin ilk orta əsrlərdə Albaniyanın xristianlıq tarixində yerini və Kambisenanın həmin dövrdə şimal-qərb torpaqlarını əhatə etdiyini söyləməyə əsas verir. Kambisena ilk orta əsrlərdə inzibati vahidlik (əyalət) olmaqla yanaşı, həm də kilsə-inzibati vahidlik (yepiskopluq) idi. Bu isə Albaniya tarixində Kambisena əyalətinin xüsusi yerinin olduğunu təsdiq edir. Tədqiq olunan alban məbədləri tarixi-memarlıq üslubu baxımından alban irsinin nümunələridir. Albaniyada Arşakilər və Mehranilər sülaləsi dövründə xüsusi ilə tikintisi genişlənmiş xristian məbədləri Kambisena əyalətində günümüzdə gəlib çatan abidələr içərisində xüsusi yer tuturlar. Bazilika, sovməə, monastır kimi tikililər şimal-qərb bölgəsinin erkən orta əsr məbədlərinin əsas tipləridir. Alban hökmdarları II Vaçe və III Mömin Vaçaqanın dövründə inşaası artırılan xristian tikililərinin yayıldığı ərazi olaraq Kambisena əyaləti, eləcə də, onun vilayətləri olan Yexni, Bex və Getayru ölkənin şimal-qərb torpaqlarında İberiya sərhədlərinə qədər geniş bir ərazidə ilk orta əsr alban mədəniyyətinin yayıldığını bariz nümunəsidir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, xristianlıq, arxeologiya, tarix, yepiskopluq

GİRİŞ

Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlər dövrü xristianlığın yayılması, məbədlərin tikilməsi ilə əlamətdardır. V-VI əsrlərdə həmin proses alban memarlığının çiçəklənməsi ilə nəticələnmişdir [Мамедова Г.Г.: 2004; Якобсон А.Л.: 1983]. Xristianlıqla yanaşı Albaniyada antik dövrdən qalan yerli dini ənənələr, eləcə də, Sasanilərin təsiri ilə yerli əhali arasında yayılmış atəşpərpəstlik dini də qalmaqda idi. Hətta ərazidə bir sıra xristian məbədləri atəşpərpəst ibadətgahlarının üzərində inşa olunur və ya onlar yeni formada bərpa edilirdi. Qafqaz Albaniyasının Kambisena əyaləti şimal-qərb bölgəsində yerləşən inzibati vahid olmaqla yanaşı həm də kilsə-inzibati vahidlik təşkil edirdi [Мамедова Ф.Дж.: 2006; Əliyev T.V.: 2015; Əliyev T.V.: 2017]. Bu baxımdan əyalətdə xristianlığın mövqeyi ilk orta əsrlərdə olduqca güclü idi [Əliyev T.V.: 2015; Əliyev T.V.: 2016; Əliyev T.V.: 2017]. Bizim fikrimizcə, Kambisena əyaləti Albaniyanın şimal-qərb əyaləti kimi əsas mərkəzi hissədən və ona tabe olan vilayətlərdən ibarət idi. Mərkəzi Kambisena Qanıx-Qabırçı çayları hövzəsini əhatə edirdi. Mərkəzi Kambeçan (və ya Herna) şəhəri idi. Ona tabe olan vilayətlər isə ilk orta əsr mənbələrində adı keçən Yexni, Bex və Getayru idi.

ƏSAS HİSSƏ

Kambisenanın ilk orta əsr məbədləri sırasında Mingəçevir məbədləri önəmli yer tutur. *Mingəçevirdə* arxeoloji qazıntılar zamanı ilk orta əsr xristian məbədləri 2 yaşayış yerində aşkar olunmuşdur. *I Mingəçevir məbədi* 1952-ci ildə aşkar olunmuşdur. Bu məbəd, yaşayış yerinin ən aşağı təbəqəsi olan çınqıl daş təbəqəsi üzərində tikilmişdir. Özünün quruluşu etibarilə sonrakı əsrlərdə tikilmiş və üst təbəqələrdə yerləşən bütün məbədlərdən fərqlidir. Məbəd, şərq-qərb istiqamətində yerləşmiş dördbucaqlı böyük bir otaqdan ibarətdir. Otağın şərq divarından başqa bütün divarları mühafizə olunmuşdur. Onun daxildən uzunluğu 1,40 m, eni 7,70 m, divarlarının mühafizə olunmuş hündürlüyü isə 0,20-0,60 m-dir [Vahidov R.M.: 1961; Əliyev T.V.: 2016].

Bu məbədi digər şöbələrə fərqləndirən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, otağın şimal və cənub divarlarının daxili üzünə bitişik 12 ədəd dördbucaqlı çıxıntı vardır. Çıxıntılar hər tərəfdə 6 ədəd olmaqla otağın

içərisində simmetrik sürətdə yerləşmişlər. Çıxıntıların eni 1,10-1,25 m, hündürlüyü 0,50 m, uzunluqları isə müxtəlifdir (1,50 m-dən 2,40 m-ədək). Otağın şimal və cənub divarı qarşısındakı isə müxtəlifdir (1,50 m-dən 2,40 m-ədək). Otağın şimal və cənub divarı qarşısındakı I və II çıxıntıların² aşağı hissəsində, döşəmə səviyyəsində ikişər taxça vardır. Taxçaların hündürlüyü 25-30 sm olub, eni və içəriyə doğru dərinlikləri isə müxtəlifdir. Otağın mühafizə olunmuş üç divarı və otaq daxilində yerləşən 12 ədəd çıxıntı bütöv bir tikinti kompleksi təşkil edir [Vahidov R.M.: 1961; Xəlilov M.C.: 2011; Əliyev T.V.: 2015].

II Mingəçevir məbədi nəinki Mingəçevirdə, bütün Azərbaycanda aşkar olunan məbədlər içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Üzərində ilk orta əsrlərə aid alban əlifbasının 56 hərfi həkk edilmiş, böyük elmi əhəmiyyəti olan dördküncü daş bu məbədin meşrab hissəsindən tapılmışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Mingəçevir alban məbədidən aşkar olunan epiqrafik nümunə

Birinci məbəddən 8 m cənub tərəfdə aşkar olunan bu məbəd, şərq hissəsində absidə şəkilli meşrabı olan bir nefli böyük bir binadan ibarətdir. Məbəd, şərq-qərb istiqamətində yerləşmişdir. Binanın şimali-şərq tərəfində, meşraba bitişik yardımçı bir otaq vardır. Məbəd, yardımçı otaq və məbədin şimal tərəfində olan böyük bir sahə çiy kərpiclə hörülmüş hasarla əhatə olunmuşdur. Hasarın hündürlüyü, cənub, şərq və qismən də şimal tərəfdən 1,5 m qədər mühafizə olunmuşdur. Birinci məbəddə olduğu kimi, ikinci məbəd və onunla əlaqədar olan bütün kompleks də, çınqıl daş təbəqəsi üzərində tikilmişdir. Stratiqrafiya nöqtəyi-nəzərindən isə birinci məbəddə nisbətən 0,13 m hündürdədir. Məbədin ibadət üçün olan əsas otağı dördbucaqlı şəkildə olub, uzunluğu şərqdən qərbə doğru 12,40 m, eni isə 5,40 m-dir [Vahidov R.M.: 1961; Əliyev T.V.: 2016].

III Mingəçevir məbədi bir nefli olub, şərq hissəsində absidalı meşrabı vardır. Bu məbəd meşrab hissəsindən başqa tamamilə birinci məbədin üstündə tikilmişdir. Üçüncü məbədin şimal və cənub divarlarının iç üzü, demək olar ki, birinci məbədin çıxıntıların iç üzü ilə bir xətt təşkil edir. Birinci məbədin mühafizə olunmuş divarları və çıxıntıların üst qatı ilə üçüncü məbədin divarlarının özülü arasında 0,28-0,40 m qalınlığında arakəsmə təbəqə vardır. Bu təbəqədən V-VI əsrlərə aid maddi-mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. Məbədin istiqaməti şərqdən qərbə doğrudur. Böyük bir otaqdan ibarət olan bu məbədin uzunluğu 19,0 m, eni 5,70 m olub, divarlarının eni isə 2,05 m-dir. Məbədin meşrab hissəsinin uzunluğu absidalı çıxıntının şərq hissəsinə qədər 4,35 m-dir. Məbədin divarlarının və meşrab hissəsinin mühafizə olunmuş hündürlüyü 0,70-0,80 m-dir. Divarların və meşrab hissəsinin özülü üst qatda yerləşən IV məbədin döşəməsindən 1,39 m aşağıdadır [Vahidov R.M.: 1961; Əliyev T.V.: 2016].

IV Mingəçevir məbədi tədqiq olunan dövrün ən üst mədəni təbəqəsində yerləşmişdir. Məbəd 5 otaqdan ibarət olub, I, II və III otaqları ikinci məbədin şimal tərəfindəki qəbirlər yerləşən sahənin, I və V otaqları isə birinci və üçüncü məbədlərin üst qatlarında tikilmişdir. Məbədin istiqaməti şərqdən-qərbə doğrudur. Məbəd böyük yanğın nəticəsində məhv olmuşdur. Yanğın izləri xüsusilə I-IV otaqlarda və məbədin şimal tərəfində olan səkidə daha çox gözə çarpır. Birinci otağın cənub və qərb divarlarının, demək olar ki, ancaq bünövrə hissəsi mühafizə olunmuşdur. Şimaldan cənuba doğru uzunluğunu 4,20 m, eni şərqdən-qərbə doğru 2,50 m, sahəsi isə 10,5 m²-dir. I otağın II və III otaqlarla əlaqədar olan şimal, şərq və cənub divarlarının eni 1,80 m, qərb divarının eni isə 1,50 m-dir. I otağın şərq divarında II otağa keçmək üçün 9,90 m enində qapı yeri vardır. Həmçinin, otağın qərb divarında da qapı yeri olmuşdur. II otağın cənub divarından başqa bütün divarları nisbətən yaxşı mühafizə olunmuşdur. Bu divarların hündürlüyü 0,80-0,90 m qədər olub, daxildən 1,5-2 sm qalınlığında suvaqla örtülmüşdür. Otağın uzunluğu 4,20 m, eni isə 3,80 m olub ümumi sahəsi 16 m²-dir. III otaq,

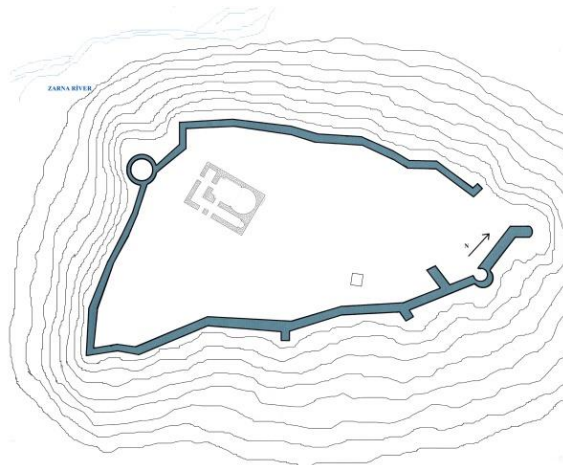
I və II otaqlardan böyükdür. Otağın uzunluğu şərqdən qərbə doğru 5 m, eni I və II otaqların uzununa bərabər olub 4,20 m, ümumi sahəsi isə 21 m²-dir. IV otaq, şərq tərəfdə absida şəkilli mehrabla qurtarır. Uzunluğu şərqdən qərbə doğru 7,80 m, eni şimaldan cənuba doğru 5,6 m olan böyük bir otaqdır. Sahəsi isə 46,8 m²-dir. Otağın mehrab hissəsi döşəmədən 0,35 m hündürdədir. Mehrabın döşəməsində əhəng daşından kiçik sütun hissələri, bərk təbəşir daşından hamar yonulmuş iri parçalar, 3 ədəd müxtəlif ölçüdə dəmir xaç və buxurdan hissələri tapılmışdır [Vahidov R.M.: 1961; Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А.: 1963; Əliyev T.V.: 2015].

Zərnə qala-məbədi. Zərnə qalasında yerləşən alban məbədinə apardığımız arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində abidənin interyeri üzə çıxarılmışdır. Alban məbədi çay daşından kirəc məhlulu ilə inşa olunmuşdur. Ümumi ölçüləri 13x9 m (12,95x8,85 m) -dir. Divarının qalınlığı bəzi yerlərdə 90 sm, bəzi yerlərdə isə 80 sm-dir [Alışov N.Ə.: 2013; Əliyev T.V.: 2019]. İnşa zamanı istifadə olunmuş çay daşlarının ölçüləri 30x20x10 sm və 35x25x10 sm arasında dəyişir. 0,5-0,7 m dərinlikdə torpaq qatı çıxarıldıqdan sonra döşəmə aşkar olunmuşdur. Məbədin girişləri açılmış, otaqların divarları üzə çıxarılmış və təmizlənmişdir. Mehrab hissə açılmışdır. Mehraba çıxan hissə hündürdə yerləşməklə, üzə çıxan qövsvəri tikili təmizlənmişdir. Onun qövsvəri forması mehrab apsidasının simmetriyasına uyğun inşa olunmuşdur. Zərnə döşəməsi digər yerlərlə müqayisədə daha yaxşı qalmışdır. Buradan məlum olmuşdur ki, alt hissədə kirəc məhlulu tökülmüş və üzərində yastı daşlar düzülmüşdür. Beləcə döşəmə düz və səliqəli alınmışdır. Ağac köklərinin dağıdıcı təsiri döşəmənin üst hissəsini tamamilə dağıtmışdır. Onun yalnız kiçik hissələri qırıntılar halında qalmışdır. Yalnız mərkəzi zalda və pastofori ilə zərnə arasında olan giriş hissədə döşəmənin alt təbəqəsi olan kirəc səliqəli formada qalmışdır. Zərnə cənub-qərb küncünün salamat qalmış hissəsi də tamamilə təmizlənmişdir. Torpaq altında qalmış həmin hissə qazılaraq üzə çıxarılmışdır [Əliyev T.V.: 2019].

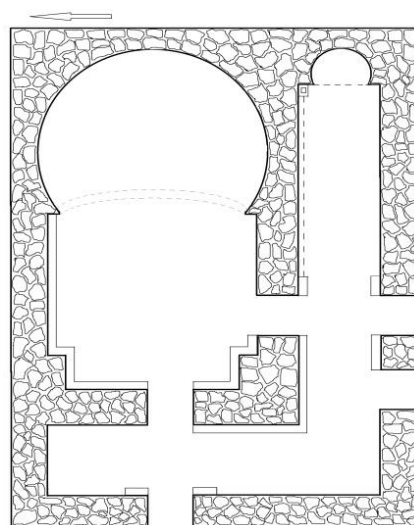
Məbədin ümumi girişi qərbdə yerləşir. İçəriyə daxil olduqdan sonra üzbəüz zala giriş var. Cənuba doğru isə dəhliz formalı keçiddən şərqə tərəf döndükdən sonra pastoforiyə doğru istiqamət var. İlk baxışda narteksi xatırladan hissə əslində zala və pastoforiyə rahat hərəkət etmək üçün dəhliz funksiyasını daşıyır. Maraqlıdır ki, məbədin cənub divarından da sözü gedən hissəyə giriş var. Məhz orada zala cənubdan da daxil olmaq mümkündür. Zərnə cənub girişi ilə üzbəüz məbədin ümumi divarının cənub hissəsində əvvəlki girişlə yan-yanı digər giriş hissə yerləşir. Həmin girişlərin kəsişdiyi hissədən pastoforiyə qalxaraq kiçik mehrab apsidası ilə tamamlanan cübbəxananın içərisinə daxil olmaq mümkündür. Əsas mehrab apsidasından fərqli olaraq cübbəxananın apsidasının qərbdən başlanğıc hissəsi düzxətlidir. Şərqdə isə yarım dairəvi absida mehrabı tamamlayır. Cübbəxananın cənub divarı da zəlzələ və ya digər təbiət hadisəsi nəticəsində uçmuşdur. Həmin hissə də təmizlənmiş və divar qalıqları üzə çıxarılmışdır. Məbədin qərb və cənub divarları da torpaq qatdan təmizlənərək daxilə döşəməyə çatmışdır. Pastoforinin döşəməsi mehrab istisna olmaqla ağac köklərinin dağıdıcı təsiri ilə məhv olmuşdur. Orada torpaq təbəqə açılmışdır. Lakin pastoforinin giriş hissəsi və divarlarının kənarında aşağı hissədə qalan kirəc onun döşəməsi haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Şərqdə tamamlanan kiçik mehrab apsidasının döşəmə hissəsi isə kirəc təbəqədə salamat qalmışdır. Dəhliz formalı cənub-qərb hissədə də bəzi yerlərdə döşəmə ağac və kol bitkilərinin dağıdıcı təsirinə məruz qalmış, müəyyən hissələrdə isə kirəc təbəqəsi salamat qalmışdır. Arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində məbədin daxilində mehrab, zal, pastofori və giriş hissələrinin yanında saxsı qabların oturacaq, ağız və qulp hissələri aşkar olunmuşdur. Oradan, həmçinin, məbədin tavanını vaxtilə örtən saxsı kirəmit hissələri və məbədi su ilə təchiz edən saxsı su tünqlərinin hissələri aşkar olunmuşdur. Tədqiqatlar məbədə su xəttinin yaxınlıqda yerləşən ərazidən gəldiyini söyləməyə əsas verir. Alban məbədinin cənub-qərb tərəfində qalanın qurtaracağında yerləşən, 6 m diametri olan dərin su hovuzu funksiyasını daşıyan tikili də fikrimizi əsaslandırır. Həmin tikili də çay daşından kirəc məhlulu ilə dairəvi formada hörülmüş və içərisi suvanmışdır. Onun yuxarısında isə cənuba doğru qala divarının qalıqları davam edir. Arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində əldə olunmuş saxsı məmulatı V-IX əsrlərə aiddir. Apardığımız tədqiqatlar qalanın və alban məbədinin ilk orta əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir. Qafqaz Albaniyası memarlığının çiçəkləndiyi dövrdə (V-VII əsrlərdə) inşa olunmuş məbədi VIII-IX əsrlərdə bərpa olunmuşdur. Bərpa zamanı kiçik bişmiş kərpiclərdən də bəzi hissələrdə istifadə olunmuşdur. Beləliklə, istər inşa xüsusiyyətləri və planı, istərsə də tapılan materiallar Zərnə qalasının və alban məbədinin V-IX əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir [Əliyev T.V.: 2019] (Şəkil 2-3-4).

Şəkil 2. Zərnə alban məbədinin cənub-qərb hissəsindən görünüşü

Şəkil 3. Zərnə qala-məbədinin planı

Şəkil 4. Zərnə qalasında alban məbədinin planı

Marallıq məbədi. Qax rayonunun Zərnə kəndi ərazisində hündürlüyü 5 metr, divarının qalınlığı 80 sm təşkil edən kilsə qeydə alınmışdır. Abidə qaya daşı, çaydaşı və kirəc məhlulu ilə inşa edilmişdir. Abidənin çöl üzündə aparılan ölçmə işləri zamanı fərqlilik meydana çıxmışdır. Belə ki, abidənin şərq hissədə eni 5 m olduğu halda, qərb tərəfdən 4,9 m təşkil etmişdir. Şimal divarının uzunluğu 6,4 m təşkil etdiyi halda, cənub divarı 6,2 m olmuşdur. Bu isə şimal divar, ilə cənub divarı arasında 20 sm fərqin yaranmasına gətirib çıxarır. İbadət zalının şimal divarının uzunluğu 3,41 m, cənubda 3,28 m, ümumi eni isə 3,4 m təşkil edir. Şərqdə yerləşən meşə hissəsinin uzunluğu 1,90 m, eni isə 2,9 m olmuşdur. Altar hissədə daxili işıqlandırmaq üçün mazgal formada pəncərə inşa edilmişdir. Altarın cənub və şimal divarlarında eni 65 sm, hündürlüyü 80 sm olan taxçalar açılmışdır. Qərbdə olan giriş hissə dağıldığından ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Yuxarıda qeyd olunan ölçülərə əsasən abidə plan baxımından düzbucaqlı deyil, trapesvari inşa edildiyi açıq aydın görünməkdədir [Alışov N.Ə.: 2015; Əliyev T.V.: 2019] (Şəkil 7).

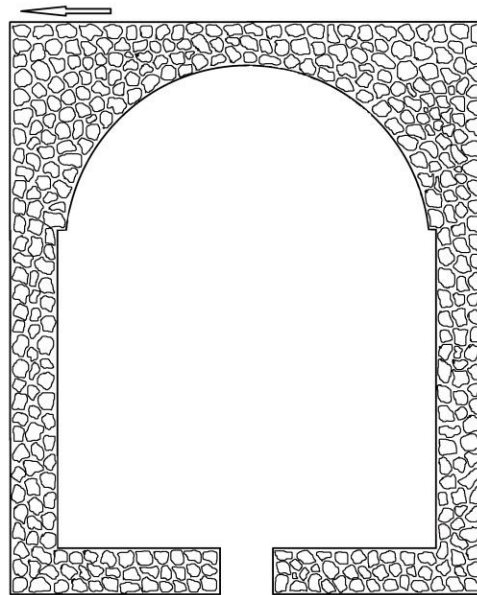

Şəkil 5. Marallıq alban məbədi (Qax rayonu Zərnə kəndi)

Taxtalı alban məbədi Zərnə kəndində tədqiqat apardığımız zaman məskunlaşdığımız evlə üzbəüz Taxtalı adlanan ərazidə yerləşir. Cəbrayıl kişinin əkin sahəsində şabalıd meşəsinin içərisində talada yerləşən alban məbədi dağılmış vəziyyətdədir. Yalnız kənar divarları və bünövrə hissələri qalmışdır. Üzü şərq istiqamətində olan xristian məbədinin ölçüləri 9x11 m-dir. Alban məbədinin içərisində yanmış iri ağacın gövdəsi var. Ərazini kol-kos basıb. İçərisində tavanın inşasında istifadə olunmuş saxsı kirəmit hissələri və su borusu üçün saxsı su tüngləri aşkar olunmuşdur. Alban məbədinin planı tərəfimizdən hazırlanmışdır və fotosəkilləri çəkilmişdir. Məbəd çay daşından kirəc məhlulu ilə tikilmişdir. İlk orta əsrlərə aiddir [Əliyev T.V.: 2019] (Şəkil 5-6).

Şəkil 6. Taxtalı alban məbədinin qalıqları (Qax rayonu Zərnə kəndi)

Şəkil 7. Taxtalı alban məbədinin planı

Baş Göynük sövməsi. Abidə Baş Göynük kəndində (Şəki rayonu), Almalı dağın cənub ətəyindəki meşədə, Qırxbulaq və ya Südlü bulaq şalələsinin yanında yerləşmişdir. Kürsülük üstündə inşa edilən sövmə düzbucaqlı formaya malik olub, şərqdə apsida ilə tamamlanır. Bu bir nefli sadə zal tipinə aid tikilidir. Sövmənin uzunluğu 4 m, eni 3,7 m-dir. Məbədin divarları çay daşından əhəng məhlulu vasitəsi ilə hörülmüş, 23-37,4x48 sm ölçülü, yaxşı yonulmuş əhəngdaşı lövhələri ilə üzlənmişdir. Qərb tərəfdə olan giriş yerinin qarşısında əhəngdaşından enli pillələr düzəldilmişdir. Sövmənin əhəngdaşı və çaydaşından əhəng məhlulu vasitəsi ilə inşa edilmiş 2 mehrabı olmuşdur. Mehrablardan biri divara yaxın, digəri isə apsida qarşısında qurulmuşdur. Mehrablara üstü açıq rəngli suvaqla örtülmüşdür. Divara yaxın mehrab dağıntıya məruz qalmışdır. Onun uzunluğu 0,5 m, eni 0,2 m-ə bərabərdir. Apsida qarşısında yerləşən, A.Ə.Qaraəhmədovanın amvon kimi xarakterizə etdiyi kvadrat formalı mehrabın hündürlüyü 1 m, yan tərəfinin ölçüsü 0,4 m-dir [Kарахмедова А.А.: 1986, s. 76]. A.Ə.Qaraəhmədova üzə çıxarılmış arxeoloji materiallara əsasən bu sövməni IV-VI əsrlərə aid etmişdir [Kарахмедова А.А.: 1986, s. 77]. Lakin məbədin içərisində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə hazırlanmış keramika nümunələri ilə yanaşı dulus çarxında formalaşdırılmış saxsı qab parçalarının da aşkar olunması [Kарахмедова А.А.: 1986, s. 76] Baş Göynük məbədinin inşa tarixini VI-VII əsrlərə aid etməyə imkan verir (Şəkil 8).

Şəkil 8. Baş Göynük sövməsinin qalıqları

Baş Göynük bazilikası. Bazilika memarlıq sistemi hələ antik dövrdə formalaşmışdır. Erkən xristianlıq dövründə xristianların sayının artırılması, onların xristian məbədlərinə cəlb olunaraq birgə ibadət etməsi aktual bir problem idi. Buna görə də, bazilika tipli məbədlərdə daha çoxsaylı insan kütləsinin yerləşə bilməsi, həmin tikililərin nisbətən asan inşa edilməsi bu memarlıq sisteminin xristianlıq dövründə də öz mühüm mövqeyini qoruyub saxlamasını şərtləndirən başlıca amillər idi [Якобсон А.Л.: 1983, s. 9].

Keşikçidağ məbədi. Keşikçidağ abidələr kompleksi tarixən Qafqaz Albaniyasının inzibati ərazi vahidi olan Kambisena vilayətinin torpaqlarında inşa edilmişdir. Keşikçidağ məbədi Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının sərhəddində yerləşir. 1966-cı ildə Kaxeti arxeoloji ekspedisiyasının (rəis K.N.Pitsxelauri) Telavi dəstəsi (rəhbər Ts.N.Çikoidze) Poxoraulebi adlı yerdəki xristian məbədində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. M.Xəlilov bu ərazinin tarixi Albaniya hüdüdlərinə daxil olduğunu nəzərə alaraq haqlı olaraq həmin abidənin alban xristian mədəniyyətinə aid olduğunu bildirmişdir. 1975-ci ildə R.B.Göyüşov və A.B.Nuriyev Ağstafa rayonunun Tatlı kəndində üç nefli xristian məbədinin qalıqlarını qeydə almışlar. 1985-ci ildə arxeoloqlar C.Rüstəmov və F.Muradova Keşikçidağ abidələr kompleksində arxeoloji kəşfiyyat səfərində olmuşlar. M.Mənsurov və İ.Hacıyev 2003-2004-cü illərdə Kür çayının sol sahilində, Gürcüstanla sərhəddə, Keşikçidağ sahəsində xristian məbədi, mağaralar və monastr kompleksinə baxış keçirmişlər. Bu cür abidələr içərisində Ceyrançöl mağara məbədləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ceyrançöl mağara monastrı Kür çayının sol sahilində, Ceyrançöldə, Keşikçidağdakı Keşikçi qala, Qüdrət və Saloğlu bulağı yaxınlığında inşa edilmişdir. Buradakı hər üç sahədə tək və çox yaşayış otaqlarından ibarət sığınacaqlar, ibadət zalı, məişət – təsərrüfat təyinatlı otaqlar, su anbarı, ovdanlar qayaların bir neçə yarusda çapılması nəticəsində düzəldilmişdir. Bəzi mağaraların arasında gediş-gəliş üçün dəhliz vardır. Keşikçidağda ikiyaruslu və ikimərtəbəli mağaralar da var. Mağaralardan birində birinci mərtəbədən ikinci mərtəbəyə qalxmaq üçün yol giriş qapısının üstündəndir və diqqət yayındırır. Bu cür otaqlardan xüsusi mühafizə məqsədilə istifadə olunmuşdur. Digər bir mağarada isə iki yerdə qaya içərisində su durultmaq üçün yerlər düzəldilib. Dağın üstündən qayada düzəldilmiş nov vasitəsilə axıq gələn su əvvəlcə həmin çalalara tökülür, daha sonra lili çökdükdən sonra su ehtiyatı saxlamaq üçün düzəldilmiş quyuya toplanırdı. Quyu ətrafa sərinlik verdiyi nəzərə alınaraq onun yuxarı hissəsində soyuducu kimi istifadə olunan ərzaq anbarı yeri düzəldilib. Həmin mağaranın içərisində işıqlandırıcı qoymaq üçün taxça formalı yerlər düzəldilib. Burada təbii mağaralarla yanaşı süni mağaraların da olması tikinti texnikasından məlum olur. Bəzi otaqların divar və tavanlarında əhəng suvağı üstündə xristian motivli polixrom təsvirlər və yazılar vardır. M.M.Mənsurov Ceyrançöldə belə təsvir və yazıların VIII əsrdən meydana çıxdığını göstərir. M.C.Xəlilova görə isə bu cür təsvirlər Alban dövlətinin süqutu nəticəsində bölgənin Ereti Gürcüstanının tərkibinə və gürcü kilsəsinin təsir dairəsinə daxil edilməsindən sonra, yəni XI əsrdə yaradıla bilərdi. Lakin bu fikirlə razılaşmırıq. Keşikçidağda monastırların ilkin tarixi VI əsrə aid edilir. Onların çiçəklənmə dövrü isə X-XIII əsrlər hesab olunur. Lakin qeyd edək ki, VI-IX əsrlərdə orada yerləşən məbədlərdə kifayət qədər dini ayinlər yerinə yetirilmiş və ibadətlər edilmişdir. Qafqaz Albaniyasının Kambisena əyalətinin mühüm dini məntəqələrindən biri məhz Saquareco adlanan və gürcü dilindən tərcümədə “Qaraca ölkəsi” adlanan ərazi olmuşdur. Mağara məbədlər də albanların dini təyinatlı məntəqələrindən olmuşdur [Болская А.: 1988].

Gürcü tarixşünaslığına görə, orada yazılı mətnlər IX-XIII əsrlərdə xüsusi əhəmiyyət daşıyırmışdır [Болская А.: 1988, s. 131]. Sabereebi, Dodo və Tsamebuli adlandırılan məbədlərdə ilk yazılar IX-X əsrlərə aid edilir. Sabereebi İori çayının yaxınlığında yerləşir [Болская А.: 1988, s. 131]. Orada mehrab apsidasının konxasında “İsanın Şərəfi” təsvir olunmuşdur. Məryəm ana təsviri də yer almışdır [Болская А.: 1988, s. 132]. Sabereebi monastırında zal tipli (N 5) və dairəvi (N 6) otaqlarda IX əsrə aid yazılar var [Болская А.: 1988, s. 132]. Qədim gürcü əlifbası olan asamtavruli ilə yazılmışdır [Болская А.: 1988, s. 133]. Sabereebidə digər iki dairəvi məbəddə X əsrə aid yazılar var [Болская А.: 1988, s. 135]. N 7 məbədin apsidasında “İsanın dirilişi” təsvir olunur (135). N 8 məbəddə də yazılar yerləşir [Болская А.: 1988, s. 136].

Dodo monastırında da X əsrə aid yazılar var. Bu cür yazılar Tsamebulidə də var [Болская А.: 1988, s. 138]. X-XI əsrlər Qaraca monastırlarının çiçəklənmə dövrüdür [Болская А.: 1988, s. 139]. Udabno yazıları da XI əsrdə səciyyəvi hal almışdır [Болская А.: 1988, s. 144]. İlk yazılar orada məhz XI əsrdə peyda olur [Болская А.: 1988, s. 144]. XII-XIII əsrlərdə Qaraca monastırlarında divar yazıları çoxalır [Болская А.: 1988, s. 145]. İkonografiya divarlarda əsasən şərq ünsürlərini özündə əks etdirir [Болская А.: 1988, s. 148].

Çox da böyük olmayan Kolagir monastır kompleksində (İori çayı yaxınlığında) XIII əsrin ikinci yarısına aid “İsanın dirilişi” təsviri yerləşir [Болская А.: 1988, s. 153]. XIII əsrdə yazılar artıq yox olur [Болская А.: 1988, s. 153]. IX-XIII əsrlərdə təsvir və yazılarda əsas mövzu “İsanın Şərəfi” və “Məryəm ananın Şərəfi” adlı xristian dininin əsas mövzularıdır [Болская А.: 1988, s. 154].

Bizim fikrimizcə, albanların tarixi varisinin Azərbaycan xalqının olduğunu nəzərə alsaq, onda hansısa albanın erməniləşməsindən və gürcüləşməsindən danışmaq mümkün deyil. Lakin 1836-cı ildə Alban katolikosluğunun ləğvi ilə Azərbaycanda xristian alban abidələri diqqətdən kənarda qaldığından həmin abidələrdə erməni və gürcü elementləri yaranmağa başlayır. Ağstafa rayonu ərazisindəki Keşikçi dağda yerləşən Alban mağara məbədlərində gürcü elementləri XI əsrdə yox, XIX əsrdə yarana bilərdi [Məmmədov A.M.: 2017; Nasibli Y.A.: 2010].

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, bütövlükdə Keşikçi dağ ərazisində 72 mağara vardır. Onlardan bəziləri təbii olsa da çoxu süni düzəldilmiş mağaralardır. Keşikçidağ mağara məbədləri ölçülərində inşa edilmiş kilsələrdə mehrab zəmin döşəməsindən 25-30 sm yuxarıda yerləşir. Burada keşik ibadətə gələnlərə fiziki cəhətdən daha yaxındır. Bu İsa Məsihin (Xristosun) həm də insan olması haqqındakı inanclarla uyğun gəlir [Bibliya – Müqəddəs Kitab: Azərbaycan dilində tərcüməsi, 2012]. Bu cür inşaat texnikası ilk orta əsrlərin tikinti xüsusiyyətləri ilə uyğundur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Keşikçidağ mağaraları hələ eramızın əvvəllərində büt-pərəstlərin ibadət yerləri olmuşdur. Din dəyişəndən sonra səcdəgahların öz müqəddəsliyini qoruyub saxlaması adi bir haldır. Odur ki, V əsrdə Alban hökmdarı II Vaçenin dövründə məbəd yenidən qurulmuş və onların sayı artırılmışdır. VII – VIII əsrlərdə ərəb işğalları dövründə isə məbədlərin yerləşdiyi ərazidə qayaların çapılması o qədər də çətin olmadığı nəzərə alınaraq burada xristian albanlar həm də əlavə sığınacaqlar düzəltmişlər [Məmmədov A.M.: 2017; Nasibli Y.A.: 2010].

Kürmük məbədi. I əsrdə indiki Qax rayonu ərazisində tikilib. Məbəd əvvəllər Ay məbədi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Alt təbəqənin I-III əsrlərə aid olması da bunu göstərir. Təqiblərdən yaxa qurtarmağa çalışan xristian albanlar dağlıq, meşəlik ərazilərdə özlərinə məbədlər tikir və gizli şəkildə ibadətlərini davam etdirirdilər. Kürmük məbədi V əsrə qədər ay məbədi kimi tanınmış və ona sitayiş edilmişdir. Bu abidə tarixi Alban torpağı olan Kambisenanın məbədlərindən biri olmuşdur. V-VIII əsrlərə aid təbəqədə ibadətəgahın xristian məbədi kimi fəaliyyəti izlənilir. IX-X əsrlərdə isə bərpa olunmuş Alban çarlığının da əsas kilsələrindən biri olmuşdur. XIX əsrdə (1836) Alban katalikosluğunun ləğvi ilə əraziyə xristian gürcüləri də ziyarətə gəlməyə başlamışlar. Bu ilk növbədə uzun illər ərzində Azərbaycanda İslam dininin özünə dərin kök salması ilə əlaqədar xristian məbədlərinin diqqətdən kənarda qalması ilə əlaqədardır. Buraya ziyarətə gələnlər həm də qurbankəsmə mərasimi keçirirlər [Əliyev T.V.: 2018].

Qum bazilikası. Qumun mərkəzində yerləşən bazilika üç neflidir. O, Qumçay çayının sahilində yerləşir və binanın üç tərəfindən qalereyaya çıxış var. Düzbucaqlı zəmin şərq tərəfinə yarım dairəvi apsida birləşib və iki kvadratşəkilli pavstoriya düzbucağın içindədir. Apsidanın mehrablı hissəsi nalşəkillidir. Apsidanın daxili sahəsi (ölçüləri 18,7x9,9m) T-şəkilli sütunlar və pilyastrlar ilə neflərə bölünür və onlar öz növbəsində qərb və şərq divarlara bitişib. Orta nef yanlardan daha hündür və genişdir. Nalşəkilli tağlar pilyastrları saxlayır. Həmin tağlar kərpicdən tikilib. Bazilikanın üç giriş çərçivəsi nalşəkilli tağlar ilə bəzədilib, onlar qalereyaya çıxırlar və şərq hissədə yarım dairəvi apsidalar ilə bitirlər. Bazilikanın qalereya ilə birlikdə ölçüləri 26,5x19,3 metrdir. Bazilikanın xarici görünüşü bəsitdir. Fasadın dekoru üfqi xətlərlə, çay daşlarından tikilmişdir. Bazilikanın divarları da çay daşlarından tikilib, bəzi konstruktiv hissələr isə kərpicdən hörülüb. Bazilikanın dam örtüyü kirəmitdənir. Bu abidə V əsrdə inşa edilmiş və IX əsrə qədər istifadə olunmuşdur [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 9; Карахмедова А.А.: 1986; Барановский П.Д.: 1947, с. 24-26].

Ləkit Dairəvi alban məbədi. Qumun 6 km-də, Ləkitin kənarında bir məbəd yerləşir və o mərkəzi-gümbəzli tikililərə aiddir. Məbədin həyəti daş hasar ilə əhatə olunub, darvazası qərb hissədə yerləşib. Dağıntılara baxdıqda aydın olur ki, məbədin ətrafındakı ərazidə başqa tikililər də olub. Məbəddən cənuba doğru 30 km getdikdə xaç suyuna salmaq üçün yer tikilib. Məbəd uçurumun kənarında yerləşir [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 9; Карахмедова А.А.: 1986; Барановский П.Д.: 1947, с. 24-26]. Məbədin mərkəzi hissəsində zal yerləşir və onun diametri 22 m-dir. Zəmin mərkəzi kompozisiyasının əsasını memarlıq xaçı təşkil edir. Gümbəzaltı dördbucağı dörd pilyastr təşkil edir və onlar da öz növbəsində səkkizbucaq yaradır. Pilyastrın hər xarici

küncündə bir əlavə sütun var və onlar da səkkizbucaqlı sütunları təşkil edir. Zəmin şərq hissəsində iki bitişik otaq yerləşib: keşiş otağı və qurbangah. Divarların daxili və xarici qatı təkrarlanan yarımşünlərlə bəzədilib. Bu məbəddə bazilika kimi eyni üslubla tikilib (Şəkil 12). Məbədin divarları çay daşından, şünləri və pilonları kərpicdən, yarımşünlər və portalların detalları isə əhəngdən tikilib. Məbədin damı kərmit ilə örtülüb. Bu abidə P.D.Baranovski tərəfindən V-VI əsrlərə aid edilib [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 9; Карахмедова А.А.: 1986; Барановский П.Д.: 1947, с. 24-26].

Ləkit-Kötüklü Yeddi kilsə monastır kompleksi. Ləkitin şimal hissəsində Katuk (Kötük) kəndinə yaxın dairəvi məbəddən 1 km məsafədə bir monastırın dağıntıları yerləşir. Monastır üç nefli gümbəzli bazilika kompleksidir və onun üç qabağa gəlmiş apsidası var (2 apsid-pastafori və narteks). Üç nefli, üç apsidalı gümbəzli bazilika beş məbəddə düzbucaqlı plana daxildir. Bazilikanın ikisində də gümbəz apsidaya birləşib. Böyük və kiçik məbədlər qərb-şərq tərəfə doğru uzanır. Kompleksin tikintisində landşaftdan düzgün istifadə olunub. Aşağı düzənlik ərazi yarımşünləvi şəkildə yüksəkliklərə doğru əylir və dalanlara bölünür. Dalanlar uzun müddət öz vahid quruluşunu saxlayıb və köklü dəyişikliklərə məruz qalmayıb. Onlar çay daşlarından tikilmiş divarlara dirənib və onlarla da möhkəmləniblər. Kompleksdə mərkəzi yeri böyük və kiçik kilsələr olan aşağı sahə tutur. Monastıra əsas giriş onun cənub-şərq hissəsində yerləşir. Oradan cənub-qərb tərəfdən darvaza və məbədin qərb qapılarına gedən yol görünür. Monastırın iki məbəddən qərbdə olan bazilika üç neflidir, üç qabağa gələn apsidası, narteksi və apsidaya bitişmiş gümbəzaltı kvadratı var. Bazilikanın gümbəzi qalmayıb, amma qalıqları qeydə alınıb. Daxili ərazisi böyük pilonlarla üç nefə bölünüb və orta nef kənarlarından daha genişdir. Uzunluğu 24 m, eni 13,8 m-dir [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 10-11; Карахмедова А.А.: 1990, s. 36-37; Карахмедова А.А.: 1986, s. 77-79; Карахмедова А.А.: 1980, s. 10-15]. (Şəkil 13).

Şəkil 9. Ləkit Kötüklü Yeddi kilsə alban monastırı

Pəriqala Yuxarı Çardaxlar məbədi. Zaqatala rayonunun yüksək dağlıq ərazisində yerləşən Yuxarı Çardaxlar kəndində, Xəngildag dağının ətəyində xüsusi yer tutan bir abidə var. Bu iki yarımşünləvi tağlardan çox dərin olmayan rəflərdir, o, ikiqat darvazanı xatırladır və otağın mərkəzində meşab yerləşir. Məbədin darvazaları şünlü platforma üzərində durur. Tağlı fasad açıq rəngli daş ilə hörülüb. Darvazaya açıq səma altında pilləkən gedir və o, sonradan qalaya keçərək dağlara dirənir. Həmin pilləkən məbədin daşlardan hörülmüş giriş qapısına aparır. Buradan kompleksə giriş var və bu yol hal-hazırda elə vəziyyətdədir ki, darvazaya tərəf getmək mümkün deyil. Bu abidədən Alazan vadisi aydın görünür. Kəndin girişində şərq və qərb tərəfdən Suvagilçaya, Armatay və Buxovlu dağlarından qollar ayrılır [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 23-24; Карахмедова А.А.: 1986].

Pəriqala Armatay məbədi. Ləkitdən 16 km aralıda daha bir mərkəzi-gümbəzli məbəddə yerləşir. O, Armatian dağının zirvəsində tikilib və onun ətəkləri Zərnə, Güllük (Qax rayonu), Gözbarax və Mamrux (Zaqatala rayonu) kəndlərinə düşür. Əhəlinin arasında bu məbəddə “Armatian” və ya “Pəri qala” adı ilə tanınır. Bu ad yer allahı (iləhəsi)-Armantin adı ilə bağlıdır. Dağın qərb hissəsindən məbəddə gedən yol olub. Dağın şimal tərəfindən 60 m aralı iki dağılmış konus şəklində çən var və onun içindən su borusu keçib. Məbəddən 1 km məsafədə, şərq hissədə kiçik məbəddə dağıntıları aşkarlanıb. Səkkizbucaqlı, çox böyük olmayan məbədin

həyəti daş divarla əhatəyə alınıb. Məbəd günümüzə qədər yaxşı qorunmayıb, lakin onun şərq divarı nisbətən salamat qalıb. Zəlin divarları və şimal portalı əsaslı şəkildə dağılıb. İlk dəfə məbədin bərpa planını və onun yaranma tarixi barəsində məlumatları D.A.Axundov bildirib. Lakin dördillik axtarışlar məbədin qeyd olunmuş planının həqiqətə uyğun olmadığını göstərdi. Planda əks olunmuş məbədin quruluşuna baxarkən belə bir təəsürat yaranır ki, sanki məbəd havadan asılı vəziyyətdə qalıb və ya memar məbəddəki xaçı asılmış vəziyyətdə təsəvvür edib. Məbədin əsasında mərkəzi yeri çöl tərəfdən səkkizbucaqlı olan dairəvi zal tutur. Dörd həcimli, yarım dairəvi apsida və böyük pylonlarla əhatə olunmuş zəlin diametri 10,7 m-dir. Apsida yan tərəfdən iki dairəvi kiçik məbədlərlə birləşir (diametri 3,1 m və 3,2 m), hər birinin üzəri gümbəz ilə örtülüb və onların başında dairəvi dəlik olub. Kiçik məbədlərin tağlı giriş yerləri əhəngdən tikilib. Divarların böyük rəfləri var və onlar çay daşından düzəldilib. Məbəddə təmtəraqlı görünüşü önə gəlmiş portallar verir və onlar zəla qədər davam edir. Qərb portal tamamilə, şimal portal qismən dağılıb, lakin cənub hissə daha yaxşı qorunub. Onun tağlı keçidi və kirəmit örtüyü var [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 14-15; Карахмедова А.А.: 1986] (Şəkil 11).

Şəkil 10. Pəriqala Armatay alban məbədinin yerləşdiyi qala divarının girişi

I Pipan məbədi. Quruluşca kilsə birnefli, qabağa gəlmiş apsida və ona bitişik gümbəzə malikdir. Məbədin dairəvi barabanı təmizlənib və əhənglə örtülüb. Otaqların daxili divarlarında bir neçə qat əhəng qalıb və onların üzəri də bəzək elementləri ilə örtülüb. Tağların daxilində müqəddəslərin simaları görünür. Apsida bir qədər hündürdür və onun otağın mərkəzində yerləşən düzbucaqlı daş mehrabı var. Məbəddə yəndənqurma işlərinin izləri görünür. Apsidanın və qərb divarının xarici tərəfindən iki şurf qoyulub. Onların ölçüləri 2x1 m-dir. Qərb şurf (dərinalığı 3 m) üç qatlıdır - onların içərsində inventar olmayıb. Şərq şurfdan saxsı materiallar, müxtəlif dövrlərə aid çən və kirəmit tapılıb. Diqqəti apsidanın fundamental divarı cəlb edir, sanki o içəriyə doğru əyilir. Bu apsidanın tikilməsinin yeganə üsuludur. Bu məbədin tikilməsi V əsrə aid edilir [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 19-20; Карахмедова А.А.: 1986].

II Pipan məbədi. I məbəddən şimal tərəfə, 1 km ondan aralı, çox böyük olmayan, yaxşı qorunmuş bir məbəd var. Əvvəllər bu birnefli məbəd idi (ölçüləri 6,5x3,2 m) və yarım dairəvi apsidası düzbucaqlı quruluşla malik idi. Məbədin aşağı hissəsində yerləşən tağlar əsas tağları saxlayır. Məbədin apsidası yüksəlmiş, divarlara bitişmiş mehrabı və iki trapesiyalı rəfləri var. Sonralar bu məbəddə qalereya və düzbucaqlı pastoforilər birləşmişdir. Pavstoriyanın döşəməsi məbədin döşəməsindən aşağıda yerləşib. Zəlin giriş hissəsində pilləkən var. Məbəd çay daşlarından əhəng məhlulu ilə tikilib. Əraziyə baxış zamanı daş hasarın və digər tikililərin izlərini görmək mümkündür. Məbədin əsası ilk orta əsrlərin əvvəllərinə, pavstoriya və qalereyaların tikintisi isə VII-VIII əsrlərə aid edilir [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 20; Карахмедова А.А.: 1986].

III Pipan məbədi. Üçüncü məbədin dağıntıları dağın başında, meşəlikdə-Buxovlu deyilən ərazidə tapılıb. O, digər iki məbəddən 3 km məsafədə yerləşib. Məbəd bir nefli, yarım dairəvi apsida, üç tərəfdən qalereyaya malikdir. Onun quruluşu düzbucaqlı şəkildədir. Daxili otaq (uzunluğu 12,4 m, eni 5,5 m) pilyastrlarla bölünüb və onlar da kərpicdən hörülüb. Qorunan divarların tağları ölçüləri 25x25x4 sm olan kərpicdən hörülmüşdür. Apsidanın iki dairəvi və iki düzbucaqlı rəfi var. Böyük dairəvi rəflər 1,5 m döşəmədən hündürdür.

Onların diametri 1,4 m və 1,3 m-dir. Məbədin apsidası döşəmədən hündürdür. Qalereyanın şərq hissəsinin təmizlənməsi nəticəsində apsidalar görünür. Qalereyanı örtən düzbucaqlı rəf və divar şimal tərəfdən təmizlənilib. O, qalereyadan sonra tikilib. Bu qazıntıların nəticələri abidəni VII-VIII əsrlərə aid etməyə imkan verir. Məbədin ərazisində başqa tikili qalıqları da tapılıb. Məbəd çay daşlarından və kərpicdən tikilib, damı isə kirəmitlə örtülüb [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 21; Kəraxmedova A.A.: 1986].

Qəbizdəmə məbədi. Zaqatala rayonunun Qəbizdəmə kəndindən şimal hissəyə Kilsəçay və Maurovçay çaylarının birləşən yerində dağılmış bir məbəd var. Bu kilsə dağın düzənlik hissəsində, meşədə, Dağıstana gedən yolun üzərində yerləşib. Məbəd xaç-gümbəzlidir və xaricdən qabağa gələn doqquzqat çıxıntılı apsida ya malikdir. Otağın uzunluğu 7,7 m, eni 6 m-dir. Divarlar yastı çay daşlarından tikilib, məbədin üzəri kərpicdən (ölçüləri 21x21x5 sm), pəncərələr, qapılar və rəflər əhəngdən hazırlanıb. Divarların bünövrəsi düzbucaqlı kərpicdən tikilib, ölçüsü 40x21(23)x5 sm-dir; 36x23x5 sm-dir. Məbədin sol qanadının şərq divarında çox da böyük olmayan rəf yerləşir. Apsidanın örtüyünün yatması yan dəliklərin olmasını sübut edir. Məbədin gümbəzi olub. Məbəddə divarların keçidi karnizlər ilə örtülür [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 21-22; Kəraxmedova A.A.: 1986].

Mazımqaray məbədi. Balakən rayonunun Mazımqaray kəndinin girişində, yolun sağ tərəfində, dağın ətəyində, bir zallı, balaca bir kilsə yerləşir. O, qabağa gələn beşkünc apsida ilə tamamlanır. Daxildən apsida nalşəkillidir. Otağın uzunluğu 6,3 m, eni 3,3 m-dir. O, dəfələrlə təmir olunub. Abidənin divarında yerləşən şurflar bizə qarışıq material və sümükləri verir. Kiçik məbədin də gümbəzi var və o, əhəngdən tikilib. Məbədin dam örtüyü kirəmitdəndir. Abidəni V-VI əsrlərə aid etmək olar [Qaraəhmədova A.Ə.: 2017, s. 23; Kəraxmedova A.A.: 1986]. Mazımqaray alban məbədi gürcü mənbələrində Dzeli-Tsxoveli adlanır ki, bu da gürcü dilində “Dirək məbədi” deməkdir. Ola bilsin ki, ibadətə ilk orta əsrlərdə bir alban kəndinin sovməəsi olmuşdur.

Əmircan məbədi. Qax rayonunun Əmircan kəndi ərazisində divarının qalınlığı 80 sm və 1,20 m arasında dəyişən tağvari üst örtüyü uçmuş bir nefli alban xristian abidəsi tədqiq edilmişdir. Ümumi ölçüləri 9,10 x 5,90 m təşkil edir. Abidənin daxildən ibadət zalının uzunluğu 4,80 m, eni 4,30 m, meşrab hissəsinin uzunluğunun eninə olan nisbəti 2,96 x 4,20 m təşkil edir. Abidə qaya daşı, puç daş və kərpiclərlə kirəc məhlulu ilə inşa edilmişdir. Abidənin qərbdən və cənubdan 1,30 m enində qapı yerləri izlənməkdədir. Daxilində altar xəttindən 2,05 m qərbə, şimal və cənub divarlarında qarşı-qarşıya 25 x 25 sm ölçüdə pilyastrlar vardır. Abidənin xarici üzünü puç daşlarla üzlənsə də, hal-hazırda onları yalnız yer səviyyəsindən 20-30 sm-də izləmək mümkündür [Alışov N.Ə.: 2013, s. 96; Əliyev T.V.: 2018] (Şəkil 9).

Şəkil 11. Əmircan alban məbədi (Qax rayonu)

Böyük Alatəmir məbədi. Qax rayonunun Alatəmir kəndi ərazisində tağvari üst örtüyü dağılmış bir nefli alban xristian abidəsinin uzunluğu 9,55 x 6,40 m-dir. Məbədin divarlarının qalınlığı 1 metr olub həm daxildən, həm də xaricdən 20-25 sm qalınlığa malik puç daşlarla üzlənmişdir. Abidənin ibadət zalının uzunluğu 5,55 m, eni isə 4,40 m təşkil edir. Altar hissəsinin eni 3,90 m olmaqla uzunluğu 2,75 m-dir. Altar hissəsinin şərq

qində mazğal formalı pəncərə yeri, şimal və cənub divarlarında isə 30 x 30 sm ölçüdə olan taxçalar vardır. Abidənin qərb hissəsinin mərkəzində 1,30 m qapı, cənubunda altar divarından 1,10 m məsafədə 1, 25 m-lik ikinci qapı yeri izlənilir. Məbədin qərb girişdən 2,60 m şərqə, şimal və cənub divarlarında qarşı-qarşıya 45 x 43 sm ölçüdə puç daşla işlənmiş pilyastr yerləri izlənməkdədir [Alışov N.Ə.: 2013, s. 96-97; Əliyev T.V.: 2018].

Çinarlı məbədi. Qax rayonunun Çinarlı kəndi ərazisində bünövrəsinə qədər dağılmış alban xristian abidəsinin ümumi uzunluğu 12 x 5,90 m təşkil edir. Məbəd yüksək bir ərazidə yerləşərək divar qalınlığı 80 sm-dir. İbadət zalının uzunluğu 7,65 m, eni 4,30 m-dir. Şərq divarında yerləşən mehrabın eni 4,20 m, uzunluğu 3,30 m-dir. Altar hissəsinin şimal və cənubunda keşiş otaqları izlənməkdədir. Məbəd əsasən puç daş, çaydaşı, kərpic və kirəc məhlulu ilə hörülmüşdür. Qərbdə yerləşən qapı yerinin salamat qalan hissəsinin ölçüləri kilsəyə daxil olan hissədə 82 sm, abidə daxilindən 1,05 m təşkil etmişdir [Alışov. N.Ə.: 2013, s. 97; Əliyev T.V.: 2018] (Şəkil 10).

Şəkil 12. Çinarlı alban məbədinin qalıqları (Qax rayonu)

Şəkil 13. Ləkit Dairəvi alban məbədinin qalıqları

Ləkit-Malax məbədi. Qax rayonunun Ləkit-Malax kəndi ərazisində şərq divarlarının bir hissəsi 2,80 m hündürlüyündə salamat qalan alban məbədinin salamat qalan bünövrəsinin eni 80 sm-dir. İbadət zalının uzunluğu 8,9 m, eni isə 6,1 m təşkil edir. Abidənin şərq hissəsində yerləşən mehrabın eninin uzunluğuna olan nisbəti 6,1 x 2,5 metrdir. Abidənin giriş qapısı qərb divarından 3,45 m, şərq istiqamətində eni 80 sm olmaqla binaya şimal divarından əlavə edilmiş, uzunluğu 12,5 m, eni isə 1,9 m olan dəhlizə açılır. Məbəd qaya daş ilə kirəc məhlulu istifadə etməklə inşa edilmişdir [Alışov. N.Ə.: 2013, s. 97; Alışov N.Ə.: 2015].

Qaxbaş bazilikası. Qaxbaş bazilikasının qalıqları divarlardan və xüsusi memarlıq elementlərindən ibarətdir. Bu xüsusiyyətlər abidənin ilkin formasından xəbər verir. Həmin səciyyəvi elementlər bazilikanın Qum bazilikası ilə eyni dövrdə inşa olunduğunu söyləməyə əsas verir. Qaxbaş bazilikası Azərbaycanın

şimal-qərb bölgəsinin ilk orta əsr məbədləri üçün səciyyəvi olan memarlıq xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir [Ишханов Л.Г.: 1965, s. 153].

Kilsəhənd məbədi Qax rayonunun Qum kəndində yerləşir. İlk orta əsrlərə aid məbəd 2018-ci ildə tərəfimizdən tədqiqata cəlb olunmuş və abidənin planı hazırlanmışdır [Əliyev T.V.: 2018] (Şəkil 14).

Şəkil 14. Kilsəhənd alban məbədinin qalıqları (Qax rayonu Qum kəndi)

Alban qala məbədi (Qax). Qax rayonunun Ləkit-Kötüklü kəndinin şimal hissəsində, dəniz səviyyəsindən 1830 m yüksəklikdə yerləşən qala-məbəd orta dağlıq hissədə meşənin ortasında inşa edilmişdir. Məbədim divarları və memarlıq quruluşu ilk orta əsrlərə məxsus olduğunu göstərir. Alban qala məbədi qala-məbəd səciyyəli olmaqla çay daşından hörülmüşdür. Qala divarları tamamilə uçmuşdur. Xristian məbədinin isə divarlarının müəyyən hissəsi qalmışdır. Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsr abidələrindən biri kimi məbəd Kambisenanın dini-mənəvi həyatında rol oynayan şimal-qərb ibadətqahlarından biri olmuşdur [Əliyev T.V.: 2020] (Şəkil 15).

Şəkil 15. Ləkit Kötüklü Alban qala məbədi (Qax rayonu)

YEKUN NƏTİCƏ

Qafqaz Albaniyasının Kambisena əyaləti inzibati ərazi vahidi olmaqla yanaşı kilsə-inzibati vahidlik təşkil etdiyindən ərazidə ilk orta əsrlərə aid xristian alban məbədləri abidələr içərisində xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir [Kalankatlı M.: 2006; Каганкатвацци М.: 1861; Dasxuranci M.: 1961]. Abidələr öz memarlıq quruluşu, dini-ideoloji strukturu və tarixi baxımdan albanlara məxsus olmuş, Azərbaycan xalqının qədim dini ənənələrinin tarixində öz rolunu oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alışov, N.Ə. Azərbaycanın Qax, Zaqatala və Balakən rayonları ərazisindəki xristian abidələri haqqında // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı, 2013, №1, -s. 95-103
2. Alışov, N.Ə. Şimal-qərbi Azərbaycanın xristian abidələri (Qax, Zaqatala, Balakən rayonları), Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2015, №1, -s. 27-37
3. Bibliya – Müqəddəs Kitab, Azərbaycan Bibliya Cəmiyyətinin tərcüməsi, Bakı, 2012, -1600 s.
4. Əliyev, T.V. Ağdaş-Mingəçevir ərazisində alban dövrü xristian məbədləri // Tarix və onun problemləri, N 3, Bakı, 2016, -s. 350-356
5. Əliyev, T.V. Alban dövrü xristian məbədləri (Şəki, Oğuz, Ağdaş, Mingəçevir), Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2015, № 1, -s. 93-107
6. Əliyev, T.V. Qafqaz Albaniyasının Kambisena əyalətinin tarixi coğrafiyası // Gənc Tədqiqatçı, III Cild, № 1, Bakı, 2017, -s. 236-240
7. Əliyev, T.V. Qafqaz Albaniyasının Şəki vilayətinin tarixi-siyasi coğrafiyasına baxış // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, № 2, Bakı, 2015, -s. 139-147
8. Əliyev, T.V. Oğuz-Qax arxeoloji ekspedisiyasının 2018-ci ildə apardığı arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxiv və Fondu, Bakı, 2018, -305 s.
9. Əliyev, T.V. Oğuz-Qax arxeoloji ekspedisiyasının 2019-cu ildə apardığı arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxiv və Fondu, Bakı, 2019, -315 s.
10. Xəlilov, M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV – X əsrlər), Bakı, 2011, -344 s.
11. Qaraəhmədova, A.Ə. Qafqaz Albaniyasının xristian abidələri (Alazan hövzəsi) (Azərbaycan dilinə tərcümə Adgözəlova A.R.), Bakı, 2017, -27 s.
12. Məmmədov, A.M., Məmmədov, H.A., Abdurrahmanov, E.Z. Qax-Balakən arxeoloji ekspedisiyasının 2017-ci ildə apardığı arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı, Bakı, 2017, -15 s.
13. Musa Kalankatlı Alban tarixi, Bakı, Avrasiya press, 2006, -378 s.
14. Vahidov R.M. Mingəçevir III – VIII əsrlərdə, Bakı, 1961, -160 s.
15. Анели Вольская Расписи пещерных монастырей Давид-Гареджи // Труды Кахетской Археологической Экспедиции, VIII, Гареджи (на русском и грузинском языках), Издательство “Мецниереба”, Тбилиси, 1988, -с. 130-155
16. Барановский П.Д. Памятники в селениях Кум и Лекит // в кн.: ААЭИ, Баку, 1947, -с. 23-32
17. Ишханов Л.Г. Неизвестный памятник архитектуры Кавказской Албании (базилика в с. Ках-баш) / Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (тезисы докладов), Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1965, -с. 152-153
18. Карахмедова А.А. Исследования монастыря Катук – Лякит Кахского района в 1982 г. // АЭИА (1982 г.). Баку, «Элм», 1990, -с. 36-39
19. Карахмедова А.А. Краткий отчет об археологических раскопках монастыря Катук-Лякит Кахского района 1981 г. // Археологические и Этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.), Баку, “Элм”, 1986, -с. 77-79
20. Карахмедова А.А. Отчет о розведочных раскопках монастыря в селении Катук Кахского района в 1980 году // AMEA AEİ Elmi Arxiv, -60 s.
21. Карахмедова А.А. Раннесредневековая часовня в селении Баш Гейнук Шекинского района // Археологические и Этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.), Баку, “Элм”, 1986, -с. 74-77
22. Карахмедова А.А. Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина). Баку: Элм, 1986, -22 с.
23. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании, Баку, «Чашыоглу», 2004, -224 с.
24. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны, Баку, 2006, -980 с.
25. Моисей Каганкатвацци История Агвань (перевод с армянского), печатано по распоряжению Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург, 1861, -376 с.
26. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана, Москва, Академия Наук Азербайджанской ССР, Институт Архитектуры и Искусства, Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1963, -396 с.
27. Якобсон А.Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры, Ленинград, “Наука”, 1983, -170 с.

28. Movses Dasxuranci The history of the Caucasian Albanians (translated by C.J.F.Dowsett), London Oriental Series, Volume 8, London, Oxford University Press, New York, Toronto, 1961, -252 p.
29. Nasibli Y.A. The Keshikchidagh Monastic Complex // Visions, 2010, -p. 86-90

EARLY MEDIEVAL ALBANIAN TEMPLES OF CAMBYSENA

T.V. Aliyev

The article deals with the early medieval Christian temples located in the province of Cambisena in Caucasian Albania. For the first time, the temples of Cambisena are involved in systematic research, Zarna, Takhtali, Kilsahand, Albangala and other temples are involved in the study for the first time from the historical and archaeological point of view. The plans of these monuments are the result of recent research. The article also examines the Albanian temples of Mingachevir, Lakit Circular Albanian Temple, Lakit Kotuklu Seven Churches, Alatamir, Bash Goynuk, Marallig, Gakhbash, Lakit-Malakh, Pipan, Armatay, Parigala, Gum. Studies suggest that the temples had an significant place in Albanian Christian history in the early Middle Ages, and that Cambisena covered the north-western part of the country at that time. In the early Middle Ages, Cambysena was not only an administrative unit (province) but also a church-administrative unit (bishopric). This confirms the special place of the province of Cambisena in the history of Albania. The studied Albanian temples are examples of Albanian heritage in terms of historical and architectural style. In Albania, Christian temples, which were built during the Arshakids and Mehranids dynasties, have a special place among the monuments that have survived in the province of Cambisena. Buildings such as basilicas, sovmes, and monasteries are the main types of early medieval temples in the north-western region. The province of Cambisena, as well as its provinces of Yekhni, Bekh and Getayru, is a clear example of the spread of early medieval Albanian culture in the north-western part of the country to the Iberian border.

Keywords: *Caucasian Albania, Christianity, archaeology, history, bishopric*

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ АЛБАНСКИЕ ХРАМЫ КАМБИСЕНЫ

Т.В. Алиев

В статье рассматриваются раннесредневековые христианские храмы, расположенные в провинции Камбисена в Кавказской Албании. Впервые к систематическому исследованию привлечены храмы Камбисены, Зарна, Тахталы, Килсаханд, Албангала и другие храмы впервые привлечены к изучению с историко-археологической точки зрения. Планы этих памятников являются результатом недавних исследований. В статье также рассматриваются албанские храмы Мингячевира, Лакитского Круглого Албанского Храма, Семи Церквей Лекит-Котуклу, Алатамира, Баш-Гойнюка, Мараллыга, Гахбаша, Лакит-Малаха, Пипана, Арматая, Паригала, Гума. Исследования показывают, что храмы имели важное место в истории албанского христианства в раннем средневековье и что Камбисена в то время покрывала северо-западную часть страны. В раннем средневековье Камбисена был не только административной единицей (провинция), но и церковно-административной единицей (епископством). Это подтверждает особое место провинции Камбисена в истории Албании. Изученные албанские храмы являются образцами албанского наследия с точки зрения историко-архитектурного стиля. В Албании христианские храмы, построенные при династиях Аршакидов и Мехранидов, занимают особое место среди памятников, сохранившихся в провинции Камбисена. Такие постройки, как базилики, совмеи и монастыри, являются основными типами раннесредневековых храмов северо-западного региона. Провинция Камбисена, а также ее провинции Йехни, Бех и Гетайру являются ярким примером распространения раннесредневековой албанской культуры в северо-западной части страны до Иберийской границы.

Ключевые слова: *Кавказская Албания, христианство, археология, история, епископство*